

NEFS TEZKİYESİ VE İNSANIN ACELECİLİĞİNİN ISLAHI*

SOUL PURIFICATION AND IMPROVEMENT OF MAN'S IMPETUOSITY

Dr. Yaşar ATİLA

Milli Eğitim Bakanlığı, Öğretmen, Kayseri,y.atila38@gmail.com,

ORCID NO: 0000-0001-8121-9132

Özet

İnsan nefis taşıyan bir varlıktır. Nefs aslında insanın kendisidir. Onun içi, özü, canı, nefesidir. İnsanın eğitilmesi, aynı zamanda nefsin, içindeki muhtemel ve potansiyel kötülüklerden arındırılıp iyiliklere doğru yönlendirilmesi ve bunun devamlı hale getirilmesi sürecidir. Tasavvuf Düşüncesinde nefis ne kadar kötülüklerden arındırılırsa kişi o kadar kemâlâta ulaşır. Yani olgunlaşır. Nefs, içerisinde karmaşık duygu, düşünce ve dürtülerin olduğu bir merkez konumundadır. Bu merkez içerisinde iyi ve kötü, doğru ve yanlış, özgeci ve çıkarıcı bütün zıt duygu ve düşünceler bir arada var olmaktadır. Bunlar terbiye ve tezkiye edilmediği zaman birbirleriyle çatışmakta; bazen biri bazen de öteki yükselip düşmektedir. İnsanın ruh hali de bu iniş ve çıkışlara göre değişmektedir.

Mutasavvıflara göre nefis mücadelesi bir ömür devam etmelidir. Kendi haline bırakılıp içindeki kötü duygu ve dürtüleri tezkiye edilmeyen nefse, kötülük hâkim olmakta ve nefis kötülüğü ister hale gelmektedir.

İnsanı tanımaya başladığımızda onda yaratılıştan gelen veya sonradan kazanılan bir takım olumlu ve olumsuz özelliklerin varlığını görürüz. Bu özelliklerden bir tanesi de aceleciliktir. Acelecilikle hayatta çok sık karşılaşırız ve onun insanın hayat kalitesini etkilediğini biliriz. Nefiste potansiyel halde bulunan acelecilik, kontrol altında tutulmadığında; gereksiz her işte ve her yerde ortaya çıkarak; insanın sakin ve huzurlu olmasını ve akliselim ile hareket etmesini zora sokmaktadır. Acele verilen kararların olumsuz sonuçlarına çok sık rastlanmaktadır. İnsandaki acelecilik özelliği hakkında bilinç sahibi olmak; onun ortaya çıkışını tetikleyen faktörleri tanımak; bu faktörlere karşı tedbirler almak onu kontrol altında tutmamızı kolaylaştıracaktır. Aceleciliği ıslah edici bir tedbir olarak hilm, rıfk, temkin, teenni, itidal, sekinet ve sabırla hareket etmek Müslüman bilginler tarafından önerilmektedir.

Bu çalışmada tasavvuf ve tefsir kaynaklarından istifade edilerek aceleciliğin nefiste bulunan değişmez bir özellik olmadığı, olgun insan olmanın yolunun nefis tezkiyesinden geçtiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nefs, Acelecilik, Tezkiye, Islah

Abstract

Human is a soul-bearing being. The soul is actually the human themselves. The soul is their inside, their essence, their spirit, their breath. Education of humans is at the same time the process of purifying the soul from possible and potential evils within it and directing it towards goodness and making it permanent. In Sufi Thought, the more the soul is purified from evil, the more perfection a person attains. That is, they grow mature. The soul is a center where there are complex emotions, thoughts and impulses. In this center, all opposite feelings and thoughts, good and bad, right and wrong, altruistic and self-seeking, coexist. When these are not disciplined and purified, they contravene with each other, and sometimes one and sometimes the other rises and falls. The mood of the person also changes according to these ups and downs.

According to mystics, the struggle of the soul against self, evil and enemy should continue for a lifetime. The soul, which is left alone and whose bad feelings and impulses are not purified, is dominated by evil and the soul becomes wanting evil.

* Bu araştırma makalesi, İKSAD Çukurova 7. Uluslararası Yenilikçi Bilimsel Araştırmalar Kongresinde 7-8 Eylül 2021 tarihinde bildiri olarak sunulmuş; sonra bu bildirinin genişletilerek makaleye dönüştürülmesiyle elde edilmiştir.

When we start to get to know humans, we see the existence of some positive and negative features that come from creation or are acquired later. One of these features is impetuosity. We encounter impetuosity very often in life, and we know that it affects one's quality of life. When the impetuosity, which exists potentially in the soul, is not kept under control, it appears in every necessary or unnecessary occasion and everywhere, making it difficult for a person to be calm and peaceful and act with common sense. Negative consequences of impetuous decisions are encountered very commonly. Being conscious about the impetuosity feature in humans, recognizing the factors that trigger its emergence, taking measures against these factors will make it easier for us to keep it under control. It is recommended by Muslim scholars to act with tender-mindedness, blandness, caution, deliberation, moderation, calmness and patience as a precautionary measure to correct impetuosity.

In this study, by making use of the sources of mysticism and commentary, it has been tried to reveal that impetuosity is not an invariable feature of the soul, and that the way to become a mature person is through the purification of the soul.

Keywords: Soul, Impetuosity, Purification, Improvement

1. GİRİŞ

İnsanın eğitim ve öğretim süreci beşikten mezara kadar devam eden bir olgudur. İnsan diğer varlıklardan üstün yönlerinin yanı sıra kendine mahsus zaafı da olan bir varlıktır. O acelecidir, sabırsızdır, unutkan, cimridir, kibirlidir, şehvetine düşkündür, nankördür, kıskançtır, hırslıdır, önyargılıdır. Bütün bu zaafı her insanda bulunan ancak nefsi ile mücadele edip onu kötü dürtülerden arındırmaya çalışan insanlarda baskılanmış veya ıslah edilmiş olan zaafıdır. Bu zaafı tezkiye edilmediğinde aynı zamanda insanı kötülöklere sürükleyen olumsuz niteliklerdir. Yine bunlar insanın karakter oluşumunu etkileyen en önemli iç dürtülerdir. İnsanda bulunan bu dürtüler tamamen yok edilemez ancak sağlam bir irade ile ıslah edilebilir, kontrol altında tutulabilir. Nefsinde bulunan bu gibi zaafıardan arındığı oranda insan kemal sahibi, olgun bir insan olur.

İnsan nefis sahibi bir varlıktır. Nefsin ne olduğuyla ilgili birçok disiplin birçok tanımlama yapmıştır. O aslında insanın kendisidir, benidir özüdür. Eğitilmeye muhtaç yöndür. O çok değerli bir maden rezervi veya tohum gibidir. Ancak işlenmeye/yetiştirilmeye muhtaçtır. İnsanda bulunan nefis, bedenine kendine mahsus maddi zaafınının dışında manevi diyebileceğimiz zaafıara teşne konumundadır. Nefsin yukarıda saydığımız ve saymadığımız birçok zaafı vardır. Bu zaafılarından biriside aceleciliktir. Acelecilik bir zaaf mıdır? Diye sorulabilir. Evet, genel olarak o bir zaafıdır. Çünkü bu öz niteliğine kendini bırakan insan, sakın kafa ile doğru kararlar almaktan uzaklaşmakta, iyi düşünmeden acele verdiği kararlarında yanılabilmekte, iyi olacağını düşünerek kötülüğü çağırabilmekte, buda onu yanlış mecralara sürükleyebilmekte, üzüp yıpratmaktadır.

Bu makalemizde insan nefsinin iç zaaf/dürtülerinden biri olan aceleciliğı inceledik. Aceleciliğinin nerden kaynaklandığını araştırdık. İnsan için olumlu ve olumsuz yönlerini Kur'an'ı Kerim bağlamında göstermeye çalıştık. Onun bir karakter olarak benliğimize yerleşmesine nasıl engel olabileceğimizi araştırdık. Bunun içinde öncelikle konuyu daha iyi kavramamızı sağlayacak temel kavramların açıklamasını yaptık. Sonra da acelecilik özelliğimizi Kur'an-ı Kerim ve tasavvuf

kitapları bağlamında ele alıp, onu nasıl ıslah edebileceğimizin üzerinde durarak bazı öneriler getirmeye çalıştık.

2. NEFS NEDİR?

Arapça “n-f-s” kökünden türeyen ve rûh, kan, ceset, göz, bir şeyin kendisi/aynısı, (Cevheri, III/984) anlamına gelen nefsin kelime ve terim anlamıyla ilgili sözlüklerde birçok bilgi verilmiştir. Bunlardan bir kısmı şöyledir. Nefs: 1- Öz varlık, kişilik, zat, benlik, asıl, maya, cevher, bir şeyin hakikati, bütünü 2- Ruh, can, kan, hayat, kardeş 3- İnsanın yeme içme gibi biyolojik ihtiyaçları anlamındadır. (İbn Manzur (1994), III/688-689; Develioğlu (1970), 979; Ragıb (2010), 503) Cahiliye dönemi Arap şiirinde daha çok bir şeyin özünü, kendisini belirten zamir olarak kullanılan nefis kelimesi zamanla yirmiyi aşkın anlamı dile getirecek biçimde kullanılmaya başlanmıştır. Ruh, can, kan, benlik, kalp, iç, kimse, büyüklük, yücelik, cevher, nefret, irade, kem göz, nefis kelimesinin dile getirdiği başlıca anlamlar arasındadır. Kur'an'da zamir biçiminden başka, ruh, can, iç, kalp ve kardeş anlamlarında kullanıldığı da görülür. (İbn Manzur (1994), III/688-689) Ayrıca nefes, ağızdan ve burundan bedene giren havadır. O nefis için bir gıda gibidir. Gıdanın kesilmesi onun (nefsin) sonu olur, denilmiştir. (Ragıb (2010), 503.)

Kur'an'da “nefs” ve çoğul kalıbı olan “nüfus ve enfüs” kavramları toplam 289 yerde geçer. Bunlardan ikisinde fiil kalıbıyla geri kalanında da isim kalıbıyla geçmektedir. (Bkz. Abdü'l-Baki, M. Fuad (1992), 881-885) Fiil kalıbıyla gelen iki ayet şudur: “Ki sonu misktir (içildikten sonra misk gibi kokar). İşte yarışanlar (mütenafisün), bunun için yarışsınlar.” (Mutaffifin, 83/26) “Soluk almağa (teneffese) başlayan sabaha andolsun.” (Tekvir, 81/18) Bu iki ayet-i kerimede nefis kelimesi fiil haliyle bir canlılık ve hareket ifade etmektedir.

Kur'an'da isim olarak gelen nefis kelimesi çoğulu olan “enfüs” ve “nüfus” biçimleriyle birlikte genellikle çeşitli varlıkların bizzat kendilerini anlatmak için kullanılır. Ama zaman zaman yaratılış özü, ruh, can, kalb, kardeş ve iç anlamlarında kullanıldığı da görülür. İlgili ayetlerden bir kısmı şöyledir: “Hâşâ! Seni tenzih ederim. Hakkım olmayan şeyi söylemek bana yakışmaz. Hem ben söyleseydim şüphesiz sen onu bilirdin. Sen benim içimdekini bilirsin, ama ben senin zâtında olanı bilmem. Gizlileri tam olarak bilen yalnız sensin.” (Maide, 4/116) Burada nefis hem Allah'ın hem de insanın zâtı, içi, özü anlamında kullanılmıştır. “Sizi bir tek nefisten yarattı...” (Araf, 7/189; Nisa, 4/1; Zümer, 39/6) ayeti insanın yaratılış özünü; “Gelin... Kendimizi (enfüsena) ve kendinizi (enfüseküm) çağıralım...” (Âli İmran, 3/61) ayetinde kendimiz Hz. Muhammed'i (sas), kendiniz ise Hz. İsa (as) hakkında tartışmaya kalkışan Hristiyanları dile getirilmektedir. “Her nefis ölümü tadacaktır.” (Âli İmran, 3/185; Enbiya, 21/35) ayetlerinde can, “Haydi canlarınızı/ ruhlarınızı (enfüseküm) çıkarın...” (En'am, 6/93) ayetinde insan ruhunu karşılayan nefis kelimesi, diğer bazı ayetlerde “kötülüğü emreden” (emmâre) (Yusuf, 12/53), “kınayan/levvame” (Kıyamet, 75/2) ve “huzura eren/mutmainne” (Fecr, 89/27) ilham alan /mülhime (Şems,91/7) nitelikleriyle kullanılır. “... Yusuf bunu içinde (nefsihi) sakladı...” (Yusuf,12/77) ve “...Allah içinizden (enfüseküm) geçeni bilir...” (Bakara, 2/235),

(Araf,7/205) örneklerinde iç ve kalp anlamlarını karşılayacak biçimde de kullanılmaktadır. Yine Kur'an'a göre nefse (insana) bazı sorumluluklar yüklenmiştir ve bu sorumluluklar kaldırılabileceği niteliktedir. (Bakara,2/233,281,286, Enam,6/152, Talak,65/7 vb.) Kur'an da toplamda üç yüze yakın yerde geçen nefis kavramı bir kısmını verdiğimiz ayetlerde görüldüğü gibi Allah'ın zâtı, yaratılış özü, öz, ruh, can, kalb, kardeş ve iç anlamlarında kullanılmıştır. Nefisle ilgili ayetler bir bütün olarak incelendiğinde nefsin daha çok insanı ifade eden bir kavram olduğu ve onun iyi ve kötü yönlerinin bulunduğu, insanın nefis tezkiyesi ile kötülüklerden arınıp huzura erebileceği anlatılır.

Araştırmamız nefsin tezkiyesi olunca mutasavvıfların nefis hakkında ne düşündüklerini anlamakta bize yardımcı olacaktır. Öncelikle, Kelamcılar felsefecilerin etkisiyle nefsin mahiyeti tartışmalarına katılmışlar. Onun latif bir cisim olduğu görüşünü çoğunlukla benimsemişlerdir. Nefsin mahlûk olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Nefsi iyi tanıyarak ahlaki açıdan onun tuzaklarına karşı uyanık olmanın önemi üzerinde durmuşlardır. İslam Felsefecileri ise daha çok nefsi mahiyeti açısından ele almışlar, Yunan felsefesinin yoğun etkisinde kalmışlardır. İslam Felsefecilerinin çoğunluğu nefsin soyut bir cevher olduğunu ve kadim olup ölümsüz olduğunu savunmuşlardır. Nefsin kendine ait güçleri üzerinde de yoğunlaşmışlar ve psikolojik tahliller yapmışlardır. (Çağrı (1989), 40-41; Durusoy (1993),85-125; islamansiklopedisi.org.tr/nefis)

Kuşeyri (ö. 465/1072) nefis ile ilgili şu bilgileri vermektedir: “Lügatte bir şeyin nefsi, onun kendisi demektir. Sufilere göre nefis kelimesinin kullanımından maksat, ne vücut (varlık) ne de onun konulduğu kalıptır. Onların nefis kelimesinden maksatları, kötü vasıfları ile yerilen fiilleridir. Kulun illetli vasıfları iki türdür: Birincisi kulun kazanmış olduğu günah ve isyanlar, ikincisi aşağı derecedeki huylardır. Kul, bizzat kötü olan bu huyları tedavi ve terbiye ederse, bu terbiyeye devam edilerek mücahede yoluyla bu huylardan temizlenip ayrılır. Nefsin birinci kısım hükümleri haram veya mekruh kılınan şeylerdir. İkinci kısım hükümleri ise nefsin aşağı ve bayağı huylarıdır. Umumi tarif budur. Tafsilatı ise kibir, gazap, kin, haset, kötü huy ve tahammülsüzlük gibi kötü huylardır.” (Kuşeyri (1978), 182) Kuşeyri nefsi insanda kötü huyların temerküz ettiği bir merkez olarak görmektedir. İnsanın mücahede yoluyla bu kötü huylarından arınabileceğini belirtmektedir.

Yine bir mutasavvıf olan Kâşânî (ö. 736/1335) 'ye göre nefis; kendisinde iradî hareket, his, ve hayat kuvveti bulunan latîf buharlı bir cevherdir. Kötülüğü emreden manasında anlaşıldığı gibi, Allah tarafından insana üflenen ve ruh-i Rahmânî, ilâhî ben mânâsına da kullanılmıştır. Hakîm Tirmizî bunu şöyle tanımlar: O, hayvanî ruhtur, kalb (nefs-i natıka) ile beden arasında vâsıta. Yine Nefsine hâkim olmak: Arzu ve isteklerine veya öfkesine hâkim olmak, sabretmek demektir.” (Cebecioglu (2014), 199) Kaşani, nefsi ruh ve beden arasında irtibat sağlayan bir cevher olarak görmektedir. İnsan içinde bulunan kötü duygulardan nefse hâkimiyet ile kurtulabilir.

Mutasavvıflar nefsi sabırsız ve aceleci olarak tanımlamıştır. Nefsi tezkiye etmede sabrın önemi üzerinde durmuşlardır. Aklın, heva ve hevesi hükmü altına alabileceğini de belirtmişlerdir. Nefiste bulunan açgözlülük ve ihtirasların ilk olarak Hz. Âdem'de ortaya çıktığını; “çünkü o cennette ebedi olarak kalma ihtirası içinde yasak ağaçtan yemişti” demişlerdir. (Metinlerle Tasavvuf Terimleri

Sözlüğü (2006), 751-752) Araştırmacılar mükemmel bir insanın terkinin üç manadan oluştuğunu söylemişlerdir. Bunlardan birincisi ruh, ikincisi nefis, üçüncüsü cesettir. Bu üç manadan her birini ayakta tutan bir sıfat vardır. Ruhun sıfatı akıl, nefsin sıfatı heva, cesedin sıfatı ise histir. (Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü (2006), 748.) Bu açıklamaya göre akıl nefsin heva ve heveslerini kontrol etmede önemli bir rol üstlenmektedir. Nitekim İbn Sina, nefsin bilgi ile irtibatlı olan “yapma gücü”nün (natık nefis) beden üzerinde etkili kılınması “erdemli ahlakı”, bunu tersi, yani “yapma gücü”nün bedeni tutkular karşısında etkinliğini kaybetmesi ise “kötü ahlakı” doğurur demektedir. Çağrıcı (1989), 100)

Mutasavvıflar nefsin mahiyeti, birliği, cisim ve cevher, kadim ve hadis oluşundan çok, onun zaafı, hileleri, kötülükleri, hastalıkları, bunları tedavi etmenin yolları üzerinde durmuşlardır. Nefsi kötülüğün kaynağı olarak görmüşler, onu terbiye ve tezkiye etmek gerektiğini söylemişlerdir. Bu görevi yaparken de “tarikat” adı verilen okullar kurarak sistematik ve kurumsal olarak nefis tezkiyesiyle uğraşmışlardır.

Sûfilere göre bir bedende bir tek nefis bulunur, bu nefsin kendine mahsus halleri makamları ve sıfatları vardır, mücadele ve tezkiye yoluyla nefsin derecesini yükseltmek mümkündür. Tasavvufta nefis denilince öncelikle şer ve günahın kaynağı olan ‘kötü huy ve süfli arzuların tamamı’ anlamına gelen ve kötülüğü emreden (emmare) nefis (Yusuf, 12/53) anlaşılmıştır. (islamansiklopedisi.org.tr/nefis)

3. TEZKIYE NEDİR?

Nefis, kalp ve ruhun mânevî kirlerden temizlenmesi anlamında bir tasavvuf terimi (islamansiklopedisi.org.tr/tezkiye) olan tezkiye, “z-k-y” kök harflerinden türemiş, kelime olarak çoğaltma, artırma ve temizleme mânâsına gelmektedir. (Ragıb, 218; Fîrûzâbâdî, 1292; İbn Manzûr, XIV/358.) Ragıb el-İsfehani (ö. 502/1108), nefsi tezkiye etmenin onu iyiliklerle donatmak olduğunu söyler. İnsanın nefsini iyiliklerle tezkiye edip (donatıp), kötülüklerden arındırması (tezkiye etmesi) onu dünyada övünülecek bir makama çıkartır. Ahirette ise ona ecir ve sevap kazandırır. Nitekim: “Nefsinin kötülüklerden arındırma kurtuluşu ermiştir.” (Şems, 91/9) ayeti buna işaret eder.” (Râgıb, 218.) Ragıb’ın bu açıklamasından tezkiyenin hem eksiltme hem de artırma anlamına geldiği ve iki yönlü olarak kullanılabileceği ayrıca hem dünya da hem de ahirette faydasının görüleceği anlaşılmaktadır. Nitekim “tezkiye” kavramı “bir şeyi temizlemek” manasına geldiği gibi, “bir şeyi geliştirmek, büyütme ve nemalandırma” anlamlarına da gelir. Zıttı olan ve Şems Suresi 10. Ayette geçen “tedsiye” ise, “bir şeyi büyütme ve bodur ve cılız bırakma, gizleme ve toprağa gömmek” anlamlarını içerir. (İbn Manzûr, XIV/357-359; Elmalılı, VIII/5861-5862.) Bu açıklamalardan “tezkiye kavramında olumlu anlamda iki mananın olduğu anlaşılmaktadır. Birincisi nefiste olan kötü dürtüleri temizlemek ikincisi ise iyi duyguları geliştirmek ve arttırmaktır. Zıttı olan “tedsiye” ise nefisteki iyilik tomurcuklarının özerini örtmek ve onların yeşermesine fırsat vermemektir.

Zemahşerî (ö. 538/1144), tezkiyeye nefsi takvâ ile yüceltme anlamı vermektedir. Tezkiye bir şeyi temizlemek anlamına gelmesinin yanında “bir şeyi geliştirmek, büyütme ve nemalandırmak” anlamlarına da gelmektedir. Kendini veya başkasını kusurdan uzak tutup temize çıkarmaya, hakkında güzel şahitlikte bulunmaya da tezkiye denmektedir. Eti helal olan bir hayvanı, usulünce kesip kanını akıtmaya, onu pis kandan temizleyerek yenecek hale getirmeye de fıkıh ıstılahında “tezkiye” denilmektedir. Nefsi tezkiye etmek, onu türlü kusur ve kabahatlerinden arındırmak suretiyle yeniden aslına kavuşturmadır. Zıttı olan “tedsiye” ise eksiltme, gizleme demektir. (Zemahşerî (1998), 1205)

Âyetlerde geçen tezkiye ve tedsiye fiillerinin etimolojik açımları nefsin geliştirilmeye hazır bir tohum, eğitilmeye müsait bir karakterde olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle o insanın özünü oluşturan işlenmeye hazır değerli bir cevher olarak karşımızda durmaktadır. O cevher ne yönde kullanılırsa o yöne doğru eğilecektir. Ya tezkiye ile iyiliğe güzelliğe doğru gelişecek ya da tedsiye ile o cevher işe yaramaz hale getirilecektir. Zira tezkiye bir şeyi temizlemek, arındırmak mânâsına gelmesinin yanında “bir şeyi geliştirmek, büyütme ve nemalandırmak” anlamlarına da gelmektedir. Tedsiye kelimesi ise kök anlamı itibariyle “bir şeyi büyütmeyip bodur bırakmak, gizlemek ve toprağa gömmek” anlamlarını içermektedir. Öyleyse nefiste potansiyel halde bulunan iyilik tohumları yetiştirilip, büyütülüp geliştirilirken, yine potansiyel halde bulunan kötülük tohumlarından, ileride ayrık otu olacak zararlı dürtülerden kurtulmak onlardan arınmak gerekmektedir.

Tasavvufta genel olarak; nefsi yerilen ahlaktan, övülen ahlaka yükseltmeye tezkiye denilmiştir. (Cebecioğlu (2014), 275) Yine tezkiye-i nefse {nefsin arındırılmasına} giden yolun, temiz ve kâmil nefislerden sadır olan fiillerin alışkanlık haline gelmesi ile olacağına değinilmiştir. Öyle ki bu fiiller, zaman geçtikçe tekrar edilerek alışkanlık haline geldiklerinde, nefisten sağlam bir tavır olarak sadır olmaya başlarlar. Bu fiillerin, tabiat gibi kişide adet haline gelmesi gerekir ve istenir. Bu durumda kişiye daha önce ağır gelen iyilikler hafif gelmeye başlar, denilmiştir. Mesela, kendisi için cömertlik ahlakını arzu eden kişinin yolu, cömert kişinin fiiliyle meşgul olmayı üzerine almaktır. Bu da malı dağıtmaktır. Bu fiil kendisi için kolay hale gelinceye kadar, bu konuda gayret etmeye devam eder ve böylece kişi bizatihi cömert hale gelir. Bunun gibi, kendisine kibir hâkim olan ve tevazu ahlakını elde etmek isteyen kişinin yapması gereken de zaman geçtikçe sürekli olarak mütevazı kişilerin fiillerini yerine getirmeye çalışmaktır. Sabrın hakikati, nefsin itmi'nana ermesiyle; onun itmi'nana ermesi, tezkiye-i nefis ile {nefsin arındırılmasıyla}; tezkiye-i nefis ise, tevbe etmekle ortaya çıkar. Nefis tevbe-i nasuh ile tezkiye edildiği {samimi bir şekilde tevbe ederek temizlendiği} zaman, ondaki bütün tabii çirkefliler gider, denilmiştir. Sabır azlığı ve aceleciliğin çokluğunun nefsin içindeki çirkeflilerden, kaynaklanmakta olduğu da belirtilmiştir. (Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü (2006), 1127) Öyleyse nesini kendinde bulunan zaafıtan arındırmak isteyen kişi o zaafının tersi olan erdem ne ise özellikle onu yapmaya ve nefsinin alıştırmaya çalışmalıdır. Acelecilikten muzdarip olan kişinin de teenni sahibi kişileri örnek alıp, davranışlarına teenni hâkim kılması gerekmektedir.

Netice itibariyle mutasavvıflar nefsin mahiyetinin ne olduğundan öte onun içinde bulunan kötülüklerden terbiye ve tezkiye yoluyla kurtulması işiyle daha çok uğraşmışlar, nefsi kötü arzularından

uzaklaştırılıp güzel ahlakı ortaya çıkartmak için sistematik çalışmalar yapmışlardır. Özellikle nefsi tezkiye noktasında Başta Hz. Muhammed (sas) olmak üzere güzel ahlakıyla örnek olan kişilerin fiillerini yerine getirmenin, onları örnek almanın gerekliliğine dikkat çekmişlerdir. Nefsi örnek davranışlara zorlamak ve alıştırmak gerektiğini söylemişlerdir.

4. ACELECİLİK NEDİR?

Acele: Hızlı ve süratli olmaktır. Yavaşın ve ertelemenin zıttıdır. Aynı zamanda yarışmak ve öne geçmek anlamındadır. (İbn Manzur, 2821; Firuzabadi, 1056) Acele etmek, bir şeyi istemek ve vaktinden önce ele geçirmeye çalışmaktır. Bu da istemekte aşırıya gitmek olarak görüldüğü için kınanmıştır ve “acele şeytandandır” denilmiştir. (Ragıb, 326) Aceleciliğin zıttının rıfk, temkin, teenni, tesebbüt, itidal ve sekinet kavramlarının olduğu belirtilmiştir. (islamansiklopedisi.org.tr/ teenni) Kur’an’da acelecilik genel olarak yerilmektedir. Kur’an’da insanın “acel”den (İsra, 17/11; Enbiya, 21/37) yaratıldığı; aynı kökten türeyen bir kelime olarak dünyanın ise “acile”(İsra, 17/18; Kıyame, 75/20-21; İnsan, 76/ 27) yani öncelikle, hemen, kısa ve yakın bir zamanda elde edilebilecek bir yer olduğu belirtilmiştir.

Kur’an’ın ifadesine göre insan yaratılıştan aceleci bir karaktere sahiptir. İnsanın kemâlâtına engel olan zaaflarından birisi de aceleci olmasıdır. Arapça’dan Türkçe’ye geçmiş olan “acele” kelimesi Türkçe’de çabuk davranma, ivedi, iveness, vakit geçirmeden, tez olarak, hızla, hemen bir işi yapma anlamlarına gelmektedir. (sozluk.gov.tr/acele) Bir sıfat olarak “acelecilik” ise; tez iş gören, çabuk davranan, canı tez, farfara, fırtına gibi, içi tez, iveness, iveness, kıvrak, sabırsız, tez canlı, telaşlı, acul anlamlarına gelmektedir. (sozluk.gov.tr/aceleci) Kelime anlam örgüsü içinde güdü ve eğilimlerin dürtmesiyle bir şeyin gerçekleşmesini vaktinden önce istemek anlamına gelmektedir. (Kasapoğlu (2006), 91-112) Sözlük anlamlarından hareketle acelecilik; insanda çeşitli sebeplerle ortaya çıkan ve insanı bir an evvel elde etmek istediği hedefe doğru evdiren, tezdiren iç duygu olarak tanımlanabilir.

Tasavvufta ise acelecilik, kalpte bir işi ilk hatırda, duraklamadan ve konuya muttali olmadan süratle neticelendirmeye götüren bir hal olarak anlaşılmıştır. Zıddı teenni olup, manası, işleri yaparken ihtiyatlı davranmaya, onları araştırmaya ve onların gereğini yapma konusunda sakin hareket etmeye sebep olan kalpteki bir hal olarak görülmüştür. (Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, 58) Bu tanımlamada acelecilik kalbin zaaflarında birisi olarak görülmüş; teenni ile hareket ise aceleciliğin zıttı ve kâmil insan olmanın vasfı olarak anlatılmıştır.

5. KUR’AN’DA ACELECİLİK

Kur’an’da acelecilik genelde yerilmekle birlikte, Allah’ın hoşnutluğunu kazanmak için sergilenen acele davranış olumlu karşılanmıştır. Tâhâ Sûresinde; “Musa: İşte, dedi, onlar da benim peşimdelers. Ben, memnun olasın diye sana acele ile geldim Rabbim.” (Tâhâ, 20/84) buyurulmaktadır. Âyetten anlaşıldığına göre, Kur’an aceleciliği her yönüyle olumsuz bir değer olarak nitelememektedir. Yapıcı ve gerekli olduğu durumlarda acele davranmaya izin vermektedir. (Kasapoğlu, 91-112) Nitekim Fahreddin Râzî (ö. 604/2010) âyetle ilgili yorumunda genel olarak acele etmek kınandığı halde Hz.

Musa'nın "acele ettim" demesinin hikmetinden sual etmekte ve cevaben dini konularda acele etmenin, övülmeye değer bir şey olduğunu "Rabbimizin mağfiretine ve... cennete koşun" (Âl-i İmrân 3/133) âyetini de delil göstererek açıklamaktadır. (Râzî (1981), XXII/98)

Bununla birlikte genel olarak insanın doğasında var olan aceleciliğin hakikati inkâr etmek için bir tavır olarak kullanıldığı âyetlerde ifade edilmektedir. Kur'an inkârcıların bu aceleci tutumlarını tasvir ederken esasen böylesi bir tutum geliştirmelerinin kaynağının insanın doğası olduğunu da açıklamaktadır. Zira istisnasız her insanda potansiyel olarak aceleciliğe eğilimli bir yapının bulunduğu bildirilmektedir. Kur'an, insanın doğasında var olan bu yaratılış özünü anlatırken temel olarak inkârcıların aceleci tutumlarının kaynağının kendilerindeki bu özün inkâra malzeme yapılması olduğunu da ortaya koymaktadır. Zira sorun insanın doğasında var olan bir eğilim olarak aceleciliğinin kötü olması değil, sorun bu özelliğin inkâr etmede bir tavır olarak kullanılmasıdır. Aynı fitrî özellik hayır işlerinde kullanıldığında pozitif bir değere dönüşmektedir ki Tâhâ sûresinin 84. âyetindeki "memnun olasın diye sana acele ile geldim" şeklindeki Hz. Musa'nın ifadesi buna bir örnektir. (Tezcan (2019), 71-72)

Kur'an'da insanın aceleci yöneliminin, onu olumsuz ve erdemsiz davranışlara yönlendirdiği ve onun hemen ulaşmak istediği arzularının bunda etkili olduğu belirtilmektedir. Bu durumun onu dünya hayatına yönlendirdiği de ifade edilmektedir. (İsrâ, 17/18; Kıyâme, 75/20-21) Bu noktada insana her şeyin sahibinin Allah olduğunu düşünerek sabırlı ve olgun davranması gerektiği tavsiye edilmektedir. (Bakara, 2/155-157)

Bütün bu anlatımlardan insanın potansiyelinde var olan aceleciliğinin onda doğuştan var olduğu ancak onunda diğer eğilimler gibi kontrol edilebilir olduğu ve insanın aynı zamanda tezkiye kabiliyetiyle donatıldığı anlaşılmaktadır. İnsanın aceleci bir tutum sergilemesinin fitratında bu duygunun var olmasından hareketle mazur görülmesi gerektiği ileri sürülebilirse de aceleci eğilimin dürtmelerine karşı çıkabilmek, onu kontrol edebilmek kâmil insan olmanın göstergesidir. Kur'an'da Allah "Benden acele istemeyin." diyerek acelecilikten uzak durmanın insan için olumlu bir davranış biçimi olduğuna dikkat çekmektedir. (Kasapoğlu (2006), 91-112) Öyleyse insanın potansiyelinde bulunan bu duygunun kontrol edilebilirliği kâmil insan olma sürecinde önem kazanmaktadır.

Kur'an'da insanın "acelecilik" vasfı/zaafı ile ilgili üç ayet dikkatimizi çekmektedir. Bunlar: "İnsan, aceleci (bir tabiatta) yaratılmıştır." (Enbiyâ, 21/37); "İnsan hayrı istediği kadar şerri de ister. İnsan pek acelecidir." (İsrâ, 17/11) ve "Gerçekten insan, pek hırslı (sabırsız) yaratılmıştır." (Me'âric, 70/19) Ayeti kerimeler insanın yaratılıştan aceleci bir yapısının olduğunu haber veriyor. İnsan bu yapısı sebebiyle bazı konularda iyi düşünmeden çabuk karar verebiliyor. Bu da onu hayrı istemenin yanı sıra şerri de ister hale getirebiliyor. Ayrıca insan yaratılıştan özünde var olan "acelecilik" sebebiyle hayatı da bir yarışa çevirmektedir.

Öte yandan aceleciliğin kınanan-olumsuz bir istek olarak, sonucunun kötü olacağını bile isteyeye acele etmenin örneği ise müşriklerin inkarcı tutumlarının etkisiyle azabı hemen istemelerinde

görülmektedir. Onların bu durumlarıyla ilgili birçok uyarıcı ayet bulunmaktadır. Örnek olarak: “Salih, onlara “Ey kavmim! Niçin iyilikten önce kötülüğün acele gelmesini istiyorsunuz? Merhamet edilmeniz için Allah’tan bağışlanma dileseniz ya!” (Neml, 27/46); “Azabımızı acele mi istiyorlar? Azap yurtlarına indiğinde, uyarılanların (fakat yola gelmeyenlerin) sabahı ne kötü olur!” (Sâffât, 37/176-177); “Allah’ın emri gelmiştir. Artık onu istemekte acele etmeyin. Allah, onların koştuıkları ortaklardan uzak ve yücedir.” (Nahl, 16/1) (Ayrıca bkz: En’âm, 6/58; Yûnus, 10/50-51; Zâriyât, 51/14; Ahkâf, 46/24; Zâriyât, 51/59)

Kur’an’da içerisinde acele lafzı geçen ayetler gözden geçirildiğinde insanda acelecilik karakterinin bulunduğunu ancak genel olarak acele etmenin olumsuz bir nitelik olarak ortaya çıktığını ve özellikle iman zaafi yaşayan kimselerde bunun daha çok görüldüğünü anlıyoruz. Bu sebeple olsa gerek peygamberlere davetlerini neticeye erdirmeye acele etmemeleri tavsiye ediliyor. “O halde (Resulüm), peygamberlerden azim sahibi olanların sabrettiği gibi sen de sabret. Onlar hakkında acele etme, onlar vaat edildikleri azabı gördükleri gün sanki dünyada sadece gündüzün bir saati kadar kaldıklarını sanırlar. Bu, bir tebliğdir. Yoldan çıkmış topluluklardan başkası helak edilir mi hiç!” (Ahkâf, 46/35); “Öyle ise onlar hakkında acele etme. Biz onlar için (günlerini) teker teker sayıyoruz.” (Meryem, 19/84) ayetleri buna işaret etmektedir. Yani Allah inkârcıların aceleciliğine karşı peygamberlerine sabrı tavsiye ediyor ve insanlar hakkında acele kararlar alınmaması gerektiğini öğütüyor.

Kur’an’a göre “acele” niteliği aynı zamanda dünyaya ait bir niteliktir. Kur’an’da dünya “acil” olandır. Yaşarken elde edilecek bir yerdir. Orası insanın ivedilikle sahip olmak istediği yerdir ve insan ona çok düşkündür. Ayetlerde: “Her kim bu çarçabuk geçen dünyayı (âcile) dilerse ona, yani dilediğimiz kimseye dilediğimiz kadarını dünyada hemen verir, sonra da onu, kınanmış ve kovulmuş olarak gireceği cehenneme sokarız.” (İsra, 17/18); “Hayır! Doğrusu siz, çarçabuk geçeni (âcile) (dünya hayatını ve nimetlerini) seviyor, ahiret’i bırakıyorsunuz.” (Kıyame, 75/20-21); “Şu insanlar, çarçabuk geçen dünyayı (âcile) seviyorlar da önlerindeki çetin bir günü (ahireti) ihmal ediyorlar.” (İnsan, 76/27) buyrulurken özünde acelecilik olan insanın çarçabuk ele geçirip sahiplenmek istediği bir yer olarak dünyaya yöneldiğine; daha uzak gördüğü ahiretten ise uzaklaştığına dikkat çekiliyor. Bu da insanın aceleci yapısı ile dünyanın ahirete göre hemencecik elde edilen bir yer (acile) oluşu arasında sıkı bir çekim gücünün ortaya çıkmasına sebep oluyor. İşte “aceleci” olan insan ile “acile” olan dünya arasındaki bu çekim sebebiyle olsa gerek insan daha çok dünyaya yöneliyor. Bu yöneliş karşılıklı uyum ve çekim sebebiyle normal karşılanabilir ancak bu süreçte sadece dünyaya bağlanılması ve ahiretin unutulması bir problem olarak karşımıza çıkıyor.

Netice itibarıyla Kur’an’da içerisinde “acele” lafzı geçen ayetlere toplu olarak baktığımızda ontolojik olarak “acelecilik” vasfının ortaya çıktığı varlıklar hakkında şu tespitleri yapabiliriz: İlk olarak, Allah hiçbir şekilde aceleci değildir. Acele etmeye ihtiyacı da yoktur. O sabırlıdır. Her şeyin tasarrufu elinde olan, mutlak güç ve kudret sahibidir. Acele etmek bir nakısalık/eksikliklerdir. Allah ise eksikliklerden münezzehtir. Bir şeyin kaçmasından endişe eden veya bir şeyi çok isteyip ona ulaşmayı arzulayan

varlıkların acelesi olabilir. Allah'ın ise acelesi yoktur, çünkü her şey O'nun dilediğince ve kontrolünde olur. Nitekim bu konuyla ilgili ayetler de: “Güzel söz ve bağışlama, arkasından incitme gelen sadakadan daha iyidir. Allah zengindir, halîmdir² (acelesi yoktur).” (Bakara, 2/263) “Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın. Eğer Kur'an indirilirken onları sorarsanız size açıklanır. (Açıklanmadığına göre) Allah onları affetmiştir. (Siz sorup da başınıza iş çıkarmayın). Allah çok bağışlayıcıdır, halimdir (aceleci değildir).” (Mâide, 5/101); “Eğer Allah'a (rızası uğruna) ödünç vererseniz, Allah onu sizin için kat kat arttırır ve sizi bağışlar. Allah çok mükâfat verendir, ceza vermekte acele etmeyendir.” (Teğâbun, 64/17); “Eğer Allah insanlara, hayrı çarçabuk istedikleri gibi şerri de acele verseydi, elbette onların ecelleri bitirilmiş olurdu. Fakat bize kavuşmayı beklemeyenleri biz, azgınlıkları içinde bocalar bir halde (kendi başlarına) bırakırız.” (Yûnus, 10/11) buyrulurken Allah'ın birçok güzel isim ve yetkin vasıflarının olduğu bildirilmekte ve fakat O'nun “acelecilik” vasfının bulunmadığı hatta böyle bir nitelemeden uzak olduğu beyan edilmektedir.

İkinci olarak, Kur'an'a göre acelecilik insana mahsus bir niteliktir. Çünkü insan özü itibariyle acelecidir. İnsanda tek bir hale sabredememe, bir şeyleri elden kaçırma veya yetişememe korku ve kaygısı veya bir şeyi arzuyla isteme ve biran evvel elde etme sabırsızlığı vardır. Bu sebeple de acele etmektedir. Anlaşılan o ki insanın aceleciliği tam/olgun olmamaktan yani eksik olmaktan ve bu eksikliğini tamamlamaya çalışmasından³ da kaynaklanmaktadır. İnsan zayıftır, zaafı vardır ve bu zaaflarından birisi de aceleciliktir. Veyahut tam (kâmil) olmayan insanlarda acelecilik vasfı daha görünür olmaktadır. İnsanı kemâle ulaştıran en önemli vasıf ise imandır. Bu sebeple olsa gerek başta peygamberler olmak üzere mü'minler acelecilikten uzak durmaya çağırılmışlardır.

Sonuç olarak Kur'an'da “acelecilik” genel olarak olumsuz bir davranış biçimi şeklinde karşımıza çıkmaktadır ve Allah insanları aceleci olmamaları, iyilik yerine kötülüğe dua etmemeleri gerektiği noktasında uyarmaktadır. Bununla birlikte iyi niyete bağlı acelecilikler hoş görülmektedir.

Üçüncü olarak ise dünya, “acil” olan/hemen elde edilen bir yerdir. Dünya, ahirete kıyasla insan için çabucak elde edilmeye müsait bir niteliktedir. “Acel” den yaratılan insanın aceleci karakteri sebebiyle “acile” olan dünyayı ele geçirme motivasyonu tam olmakta bu da insanı dünya hayatının çeşitli alanlarında kendini gösterme yarışında arzulu hale getirmektedir. Dünyanın insan için bir imtihan yeri oluşuyla, onun çekiciliği insanın ise ona kapılmayıp sakinme eğilimi içerisinde olması zıt bir uyumu ortaya çıkarmaktadır. “Nefsin tezkiyesi” kavramının içerisinde de bu zıt anlam kendisini göstermektedir. Bir taraftan iyiliklerle donanıp gelişirken bir taraftan da kötülüklerden arınma söz konusudur.

² “Sabırlı ve temkinli, akıllı ve ağır başlı olmak” mânasındaki hilm masdarından sıfat olup “sabırlı ve temkinli olan, acele ve kızgınlıkla muamele etmeyip ileride meydana gelecek gelişmelere fırsat tanıyan” demektir. (islamansiklopedisi.org.tr/ halim)

³ Hz. Âdem ile Havva'nın cennetten kovulmalarına sebep olan kandırılma nedeni Şeytanın onlara tam olma, mükemmel olma (melek olma) ve sonsuzca yaşama vaadi olmuştur. (Bkz. A'raf, 7 /20)

6. İNSANIN ACELECİLİĞİNİN ISLAHI

İnsan eğitilebilen bir varlıktır ve insanlık tarihi boyunca kendini eğitmek için çeşitli eğitim ve öğretim programlarından istifade etmiştir. Nefs de insanın kendisi, özü olarak eğitilebilen, terbiye edilebilen bir yapıdadır. Yani o içinde yerleşik halde bulunan kötülüklerden, nefsinin arındırılabilen, tezkiye ve terbiye edilebilen bir yapıya sahiptir. Nefiste bulunan zaafalarda bu manada ıslah edilebilir veya nefisten arındırılabilirler. Tabii bu büyük emek ve süreklilik isteyen iştir. Tasavvufta nefsi emmare (kötülüğü isteyen, emreden nefis) basamağından başlayan bu süreç, nefsin diğer basamakları olan levvame, mülhime, mutmainne ve radiyye (Allah'ın kendisinden razı olduğu) nefis basamaklarıyla (Nefsin basamaklarıyla ilgili olarak bkz. Kotku, M. Zahit (1999), 269-273) devam eder. İnsanı kamile ulaşımda bu basamakları titizlikle ve bilinç ile geçmenin önemi büyüktür.

Islah kavramı sözlükte düzeltme, iyileştirme, yola getirmek (sozluk.gov.tr/ıslah) anlamında, "fesad"ın zıttı olup, insanlar arasındaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak, davranışları düzeltmek, iyi ve yararlı olanı yapmak, daha iyi hale getirmek iyilik ve istikamet üzere olmak, manasında kullanılmıştır. (Ragıb (2010), 289; Firuzabadi (2008), 939; Ahter-i Kebir (1302), 582) Kelime anlamından hareketle ve konumuzla irtibatlı olarak insan nefsinde bulunan ve etkileriyle insana ve insanlara huzursuzluk veren acelecilik dürtüsünün de ıslah edilmeye yani iyileştirilmeye, düzeltilmeye, sakinleştirilmeye ihtiyacı vardır.

Kur'an'da geçen ayetler bağlamında acelecilik niteliği ve bunun ıslahıyla ilgili olarak müfessirlerden bazılarının görüşleri şöyledir: İmam Maturidi (ö. 333/944) , "İnsan aceleden yaratılmıştır." (Enbiya, 21/37) ayeti ile "İnsan pek acelecidir." (İsra, 17/11) ayetini birlikte ele alır ve Hasan Basri'nin "acul" kelimesini "zayıf" olarak anladığını ve "zayıf" olmanın da "göğsün dar olması" anlamına geldiğini ve kendisine en ufak bir zorluk dokunduğunda bunun onu sıkıntıya soktuğunu ve helaki çağırmaya götürdüğünü belirtir. Yine insanın aceleci yaratılışının onun tek bir hale sabredememesi anlamında olduğunu; onun nimet ve bolluk içerisinde olsa bile bundan sıkılıp usandığını ve bu halinin başka bir hale dönüşmesini istediğini anlatır. Fakat insan böyle yaratılmış olsa bile onun bu halini çaba ve gayret ile ve nefsinin terbiye ederek sabırlı ve halim haline döndürebileceğini söyler. Nitekim, "Doğrusu insan hırslı yaratılmıştır. Kendine kötülük dokundu mu sızlanır. Kendisine hayır dokundu mu vermez. Ancak namaz kılanlar bunun dışındadır. Onlar ki; Namazlarına devam ederler." (Mearic,70/19-21) ayetlerinde haber verilen "helu" (hırslı, kaygılı, sabırsız)⁴ vasfının namaz kılanlarda nefsin tezkiyesi ve alıştırılması ile bir halden bir hale geçmek suretiyle "hilme" ve "sabra" dönüştüğüne dikkat çeker. Aynı şekilde "De ki: Eğer siz Rabbimin rahmet hazinelerine sahip olsaydınız, o zaman da tükenir korkusuyla cimrilik ederdiniz. Zaten insan çok cimridir." (İsra, 17/100) ayetinde belirtilen ve başlangıçta insanda bulunan "cimri" olma vasfının, nefis terbiyesi ve alıştırma ile bir başka hal olan "cömertliğe" dönüştüğü örneğiyle ifade eder. (Maturidi (2004), III/

⁴ "Sabırsız ve hırslı" diye tercüme edilen "helu" ifadesi, Said b. Cübeyr'e ve Dehhak'a göre "çok cimri ve çok sızlanan" İkrime'ye göre "velveleci" Şu'be'ye göre "hırslı" İbn-i Zeyd'e ve Katade'ye göre "çok sızlanan" şekillerinde izah edilmiştir. Abdullah b. Abbas ise daha sonra gelen iki ayetin, bu âyetteki "helu" kelimesini izah ettiğini söylemiştir" (Taberi (2001), XXIII/266-267; Fahreddin Razi, XXX/129)

328) Maturidi'ye göre insanın aceleciliğinin sebebi onun göğsünün dar ve sıkılğan olmasıdır. O tek bir halde kalmaya tahammül edemez, halden hale geçmek ister, buda onu aceleciliğe sevk eder. Bununla birlikte yaratılıştan insanda bulunan “acelecilik”, “cimrilik”, “kaygılı olma” gibi vasıfları değiştirmek imkânsız değildir. Bu olumsuz vasıflar insanın kendisini eğitmesiyle “sabır”, cömertlik” ve “hilm”e dönüşebilir. Bu da ancak insanın Allah'ın emirlerini tutup, yasaklarından kaçınmasıyla mümkün olabilir.

Kuşeyri (ö.465/1072) tefsirinde kulun aceleciliğinin övülecek bir haslet olmadığını, eşyada asıl olanın sükûn ve rıza olduğunu, Allah'ın koyduğu hikmetin de bu yönde olduğunu belirterek, şayet istekte bulunduğu konuda kişiye yardım edilmemişse onun acele etmemesi ve hakkın ona takdir edeceği şeyin kendi isteğinden daha hayırlı olacağına güvenmesi gerektiğini söylemektedir. Yine acelenin yerildiğini hızlı olmanın ise övüldüğünü belirterek; acele bir şeyin vaktinden önce olmasını istemektir, hâlbuki hızlı olmak bir şeyi vaktinden önce karşılamaktır (gelişine hazır olmaktır) diyerek acelenin şeytanın vesvesesi ile olduğunu, hızlı olmanın ise başarılı olmanın gereği olduğunu belirtir. (Kuşeyri, II/353, 514) Kuşeyri, ilgili ayetler bağlamında insanın aceleci olmasıyla hızlı olmasını birbirinden ayırıyor ve hızlı olmayı överken bir işin vaktinden önce yapılmasını istemek anlamını verdiği aceleciliği yeriyor.

Gazzali (ö. 505/1111), şeytanın kalbe nüfuz etme yollarından birisinin de davranışlardaki acelecilik ve sebatsızlık olduğunu söyler ve acelecilikten kaçınmanın gerekliliğiyle ilgili olarak, “acelecilik şeytandandır, teenni ise Allah'tandır” hadisini delil olarak zikrederek (Gazzali, III/35) aceleciliğin tedavisinde zıttı olan teenniye sarılmak gerektiğini anlatır. Aceleciliğin tezkiyesinde zıttı olan teenniye özel bir önem vermek gerekiyor.

Zemahşeri (ö. 538/1144) ise Enbiya Suresi 37. ayetinden hareketle insanın aceleci bir vasıfta yaratıldığını, ancak bu vasfını isterse kontrol altında tutabileceğini belirtir. Konuyu şöyle açıklar: “Bize, acele etmek yasaklanmamıştır çünkü ayetlerde “İnsan pek acelecidir.” ve “İnsan aceleden yaratılmıştır.” Denilmiştir. Bununla birlikte insandan acele etmemesi de istenmiştir. İnsanın acelecilik vasfına rağmen ondan aceleci olmamasının istenmesi, “insandan gücünün yetmeyeceği bir şeyi istemektir” denilirse biz de deriz ki: bu insana şehvetin verilip de onun bunu kontrol altında tutmasının ondan istenmesi gibidir. Çünkü ona bunu yapma gücü de verilmiştir. Bu durumda insanın şehvetini bastırıp, acele etmeyi de terk etmesi gerekir.” (Zemahşeri (1998), IV/146; Bkz. Razi (1981), XXII/ 171-172) Bu açıklamadan anlaşılıyor ki Zemahşeri de Maturidi gibi insanda yaratılıştan “acelecilik” vasfının bulunduğunu bu vasfı sebebiyle insanın işlerinde aceleci davrandığını ve fakat diğer zaaflarında olduğu gibi bunu kontrol etme güç ve imkânının da insana verildiğini belirtiyor.

Fahreddin Razi (ö. 606/1210) ve Kurtubi (671/1272)'de konu ile ilgili benzer şeyleri söylemektedir. "İnsan aceleden yaratıldı" ifadesi ile insan türünün bütününün kastedildiğini belirtirler. Çünkü her insanın, aşağı-yukarı aceleci olmaktan uzak olmadığını söylerler. Razi'ye göre bu ayette Allah, va'idin (azabın) gelmesini acele isteyen insanları bundan vazgeçirmeyi dilemiş ve önce insan türünü

çok aceleci oluşundan dolayı kınanmış, sonra da onları bu işten menetmiştir. Bununla birlikte insanın aceleden yaratıldığını da belirterek; “bu sizin huyunuz ve karakterinizdir” demek istemiştir. (Razi, XXII/171)

Elmalılı M. Hamdi Yazır (ö.1948) ise İsrâ Sûresi, 11. ayeti şöyle yorumlamıştır: “İnsan hayra dua eder gibi, şerre de dua eder veya şerri davet eder. Sanki o büyük mükâfata dua ediyormuş gibi, o acıklı azaba dua eder. Veya yaptıkları ile o azabı davet eder. Bunun sebebi de şudur: İnsan pek acelecidir. Sonra olacak şeyin vaktinden önce hemen olmasını ister. Sabır ve tahammül zoruna gider de iman ile yararlı işlerden önceye alarak o büyük mükâfatı isteyecek yerde, acelesinden imansızlar hakkında hazırlanmış olan çok acı azaba dua eder. İnsanın çok aceleci olması bir de şu mânâyı kapsar: İnsan peşincidir. Veresiyeden daha fazla peşine heves eder. Ahireti, dünyada görmek ister. Onun için insanların birçoğu ahireti bırakır da dünyayı ister. O büyük ücrete önem vermez, o acıklı azabı hesaba almaz. Ve bu şekilde kendisine hayır istiyormuş gibi kötülüğü davet eder. Özetle her kişisinde veya bütün durumlarında değil, cinsi itibarı ile veya bazı durumlarda insan çok acelecidir. Ve acelesinden iyilik ve kötülüğü birbirinden ayırmaz, sonunu gözetmez. Zaman âyetlerini hesaba almaz da kendine iyiliği davet ediyormuş gibi bir tehlike ile kötülüğü davet eder.” (Elmalılı, V/295) Bu açıklamaya göre Elmalılı da insanın özünde bulunan acelecilik vasfına dikkat çekiyor. Bu vasfın insanda bir şeyi vakti gelmezden evvel hemen elde etme arzusunun tetikleyerek onu hayır yerine şerre götüreceği bir aceleciliğe sevk ettiğini belirtiyor. Elmalılı, zamanında bir ayet olduğuna ve onunda dikkate alınması gerektiğine dikkat çekiyor.

Seyyid Kutub (ö. 1966)’a göre acelecilik insanın tabiatında ve yapısında vardır. İnsan her zaman bulunduğu ânın ötesine gözlerini diker, onu ele geçirmek ister. Aklına gelen her şeyin hemen o anda gerçekleşmesini ister. Zararına da olsa, kendisine karşı da olsa söz verilen her şeyin hemencecik meydana gelmesini ister. Allah'a bağlanmadığı, O'na dayanıp güven duymadığı, gerçekleşmesi için aceleye kapılmadan Allah'a tevekkül etmediği sürece bu özelliğini korur. Kutub, insanın acelecilik bağından ancak “iman” ile kurtulabileceğini çünkü imanın Allah’a bağlılık olduğunu ve insana sabır ve güven verdiğini belirtir. (Kutub (2003), IV/ 2379-2380)

Müfessirlerin dile getirdikleri bu görüşlerden ve ayetin ifade ettiği lafzi anlamdan hareketle insanın yaratılıştan acelecilik vasfına sahip bir varlık olduğunu anlıyoruz. Ancak insandaki bu vasıf değişmez ve kontrol edilemez bir yapıda mıdır? Veya insanın aceleciliği kendisi için olumlu mu yoksa olumsuz bir nitelik midir? Diye sorulduğunda verilecek cevabı, insanın kendinde bulunan bütün nötr (potansiyel) haldeki vasıfları nerede ve niçin harekete geçirildiğine bağlı olarak vermek uygun gözükmektedir. Şöyle ki insanın aceleci bir vasa sahip olması genel olarak ve sonuçlarından hareketle olumsuz bir nitelik olarak görülmeyle birlikte; onun hayırlı işlerde acele etmesi/yarışa girmesi olumlu/iyi bir davranış olarak görülüp tavsiye bile edilmiştir. Aksine zararlı ve kötü işlerde acele etmesi ise olumsuz ve kaçınılması gereken bir davranış olarak görülmüş ve kınanmıştır. O halde kendi başına acelecilik vasfına sahip olmak nötr bir hal olup, onu eksi veya artı bir değer olarak değerlendirebilmek için o halin nereye yöneldiğine bakmak gerekiyor.

Nitekim Kur'an-ı Kerim'de insanın aceleciliğinin sebepleri ve tezahürleri şöyle anlatılmıştır: İyi niyetle bir işin gerçekleşmesi konusunda acele etmenin örneği Hz Musa kıssasında görülmektedir. "Seni acele ile kavminden ayrılmaya sevkeden nedir? Ey Musa! Musa: İşte, dedi, onlar da benim peşimdelersin. Ben, memnun olursun diye sana acele ile geldim Rabbim." (Tâhâ, 20/83-84) Hz. Musa'nın kıssasında geçen bu diyalogdan bir peygamberin de acelecilik yapabileceği; yaratılıştan insanda var olan bu özelliğin iyi niyete bağlı olarak onlarda da ortaya çıkabileceği anlaşılmaktadır. Nitekim Kurtubi, Hz. Musa'nın bu aceleciliğini, "Allah'ın kelâmını dinleme şevki ve O'nun rızasını kazanma arzusu dolayısıyla kavminden daha çabuk hareket ederek onların önlerine geçmişti." (Kurtubi, XV/116) şeklinde açıklamıştır. Mevdudi (ö.1979) de benzer şekilde bu aceleciliğin sebebinin, Hz Musa'nın Rabbini görme hevesiyle mümkün olduğu kadar çabuk buluşma yerine varmak istemesi olduğunu söylemiştir. Mevdudi (2005), III/ 265) Yani buradaki acelecilik iyi niyete dayanan bir eylemdir ve bu haliyle ma'zur görülmüştür. Yine Hz. Muhammed (sas)'in de kendisine vahyedilen Kur'an ayetlerini ezberlemek için acele ettiği bildirilmekte ve ona sakin olması gerektiği öğütlenmektedir. "(Resûlüm!) onu (vahyi) çarçabuk almak için dilini kıvıltatma." (Kıyame, 75/16); "Gerçek hükümdar olan Allah, yücedir. Sana O'nun vahyi tamamlanmazdan önce Kur'an'ı (okumakta) acele etme ve «Rabbim, benim ilmimi artır» de." (Tâ-Hâ, 20/114) Taberi (ö. 310/923) ise bu ayetleri şöyle açıklamıştır: "Abdullah b. Abbas'tan nakledilen bir görüşe göre, Allah'ın, Resulullah'a, Cebrail Kur'anı okurken onu acele almak için dilini oynatmamasını emretmesinin sebebi şudur: Resulullah, Cebrail kendisine Kur'an okurken onu unuturum korkusuyla Cebrail ile birlikte dilini hareket ettirir ve Kur'anı acele ezberlemek isterdi. Allah, Kur'an'ı onun kalbine yerleştireceğini ve unutturmayacağını beyan ederek Resulullah'ın, acele etmemesini söylemiştir." (Taberi (2001), XXI/425) Bu açıklamada Hz. Peygamber (sas)'in kendince unutmamaya dönük iyi niyeti sebebiyle acele ettiği kanaati dile getirilmektedir. Bu durumda acele etmek genel anlamda olumsuz neticeleri fazla olan bir nitelik olmakla birlikte, iyi niyetle ve hayırlı bir sonuç elde etmek için yapıldığında kınanmaması gereken bir eylem olduğu sonucuna varılmaktadır. Nitekim hac ibadetini bir an önce bitirmek için acele edilmesinde sakınca olmadığını bildiren; "Sayılı günlerde (eyyam-ı teşrikte telbiye ve tekbir getirerek) Allah'ı anın. Kim iki gün içinde acele edip (Mina'dan Mekke'ye) dönmek isterse, ona günah yoktur. Kim geri kalırsa ona da günah yoktur. Bunlar günahattan sakınanlar içindir. Allah'tan korkun ve bilin ki hepiniz O'nun huzurunda toplanacaksınız." (Bakara, 2/203) ayeti de acele edenin insan doğasında bulunan doğal bir nitelik olduğunu zımnen belirterek ve onun iyi niyete bağlı olumlu eylemlerde ortaya çıkışının kınanmaması gereken olağan bir durum olduğunu anlatıyor.

Kuşeyri'nin; "nefsani arzuları terk etmek ve nefsi kırmak, isteklerinin zıddına hareket etmek suretiyle onu tedavi ve terbiye etmek; açlık, susuzluk ve uykusuzluk gibi güçsüz ve kuvvetsiz hale gelmeyi temin eden mücadele nevelerinden daha mükemmel ve daha tesirli bir tedavi tarzıdır." (Kuşeyri (1978), s.183) Şeklindeki açıklaması insan nefsindeki aceleciliğin ıslahında da kullanılabilir bir yöntemi bize gösteriyor. Buna göre aceleciliği ıslah etmek için onun tersine bir davranış şekli olan teenni, temkini, sabrı, itidali, hilmi ve tevekkülü davranış haline getirmeyi gerektiriyor.

7. SONUÇ

Araştırmamız neticesinde nefis tezkiyesi ve insanın aceleciliğiyle ilgili olarak ulaştığımız sonuçları şu şekilde sıralayabiliriz:

Nefis insanın kendisidir, benidir, özüdür. Yaratılıştan içerisine olumlu ve olumsuz birçok nitelik yerleştirilmiştir. Bu nitelikler tezkiye ve terbiye edilmeye müsait bir yapıdadır.

Nefis içerisinde potansiyel olarak iyilik ve kötülük tohumları taşımaktadır. Bu tohumlar tezkiye veya tedsiyeye ile insanda olumlu ve olumsuz bir karakter meydana getirmektedir.

Tezkiye, çift yönlü bir kavram olup, bir taraftan nefisteki kötülükleri temizleme anlamına gelirken, diğer taraftan iyilik ve güzel ahlakı geliştirme, büyütme, arttırma anlamı taşımaktadır.

Nefsin, insanın imtihanı gereği yaratılıştan zaafı bulunmaktadır. Bu zaaf/zayıflıklar; unutkanlık, cimrilik, nankörlük, sabırsızlık, hırs, kibir, gurur, kıskançlık, haset gibi zaaflardır. Bu zaaflardan birisi de aceleciliktir.

Kur'an'da acele kavramı ontolojik anlamda Allah, insan ve dünya için kullanılmıştır. Bu kullanımlardan birincisi olumsuz anlamdadır. Yani Allah hiçbir şekilde aceleci değildir. Tam tersine O "halim"dir ve "sabar"dur. Diğer iki kullanımda ise hem insan acelecidir hem de dünya "acile"dir. Yani hemen, çabucak elde edilmek istenen yerdir. Dünya ile insanın aceleciliği birbirini çekmektedir.

Kur'an'a göre insan aceleci bir karakterde yaratılmıştır. İnsanın aceleci karakteri onu bir şeyi vaktinden önce elde etme arzusuna sürüklemekte bu da onu iyiliği ister gibi kötülüğü de ister hale getirmektedir. Özellikle inkârcı insanlarda aceleciliğin olumsuz etkileri daha çok görülmektedir. Bunlar inkârcı tutumlarıyla kendileri için felaket olacak helaki ve azabı bile çabucak çağırabilmektedir.

İnsanın aceleciliği özü itibariyle nötr bir değerdir. Ortaya çıkış gayesi ve niyeti itibariyle olumlu veya olumsuz bir nitelik kazanmaktadır. Ayrıca acele etmek ile hızlı olmak birbirinden farklı görülmüştür. Acelecilik bir şeyi vakti gelmeden elde etmeye çalışmak iken; hızlı olmak, vakti yaklaşan bir şey için hazır halde bulunmaktır.

Acelecilik ıslahı mümkün bir hal olarak görülmüştür. Gerek müfessirler gerekse mutasavvıflar aceleciliği ıslah için şu tavsiyelerde bulunmuşlardır: Öncelikle aceleciliğin ıslahı iman ile mümkündür. Çünkü iman kişiye Allah'a bağlılık, güven ve sabır verir. İşlerini teenni ile görme imkânı sağlar. Aceleciliğin zıttı olan sabır, hilm, rıfk, temkin, itidal, sekinet, kanaat ve züht de aceleciliğin ıslahında yardımcı vasıflar olarak görülmüş ve tavsiye edilmişlerdir. Zamanı bir ayet olarak görüp onun gereğini yerine getirmede aceleciliği ıslahta bir yol olarak gösterilmiştir.

Ayrıca tasavvufta; mücahede yolu (nefs ve kötülükleriyle sürekli savaş metodu), züht yolu (dünya nimetlerinden el etek çekme, terki dünya), nefis hâkimiyeti metodu, akıl ve iradenin heva ve hevesleri kontrol altına alması yöntemi, aceleciliği iyi niyete bağlı olumlu yönde kullanma eğilimi, aceleci

karakterini tezkiye etmiş iyi örnekleri rol-model edinme yöntemi, aceleciliğin zıttı olan davranışları özellikle teenniye alışkanlık haline getirme gayreti, nefsin arzularının zıttına hareket etme metodu ile tevekkülü elden bırakmama ve Allah'tan sabır ve namaz ile yardım isteme aceleciliğin ıslahında bir yöntem olarak tavsiye edilmiştir.

KAYNAKÇA

Abdurrahman Kasapoğlu, “İnkar ve Acelecilik Karakteri”, Kelam Araştırmaları sayı 4:1 2006, s.91-112.

Abdü'l-Baki, Muhammed Fuad, ‘Mu’cemul- Müfehres lil -Elfazıl Kur’ani’l- Kerim’’ Darul-Marife, Beyrut, 1992.

Cebecioğlu, Ethem, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Otto Yay. Ankara 2014.

Cevherî, İsmail b. Hammâd, es-Sihâh, Tâcü'l-lügâ ve sıhâhu'l-Arabiyye, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr, Dâru'l-Kütübi'l-İzzî, Mısır, ty.

Çağrı, Mustafa, İslam Düşüncesinde Ahlak, İFAV Yay. İstanbul 1989.

Durusoy, Ali, İbn Sina Felsefesinde İnsan ve Alemdeki Yeri, İFAV, İstanbul 1993.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dîni Kur'an Dili, Eser Neşriyat, İstanbul, ty.

Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, 1970.

Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed, Kamusu'l-Muhit, Daru'l-Hadis, Kahire 2008.

Gazzali, Ebu Hamid Muhammed, İhyau Ulumiddin, Daru'l-Kalem, Beyrut ty.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/halim> (Erişim:01.09.2021)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/islah>, (Erişim: 08.09.2021)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/nefis>, (Erişim: 01.09.2021)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/tezkiye-tasavvuf> (Erişim: 30.08.2021)

<https://sozluk.gov.tr/acele,ıslah> (Erişim: 01.09.2021)

İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem, Lisânu'l-Arab, Beyrut, 1994.

Kotku, Mehmet Zahit, Nefsin Terbiyesi, Seha Neşriyat, İstanbul 1999.

Kurtubi, Ebu Bekr, el-Cami li-Ahkami'l-Kur'ân, (Tahkik: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2006.

Kuşeyri, Abdulkerim, Kuşeyri Risalesi, (haz: Süleyman Uludağ), Dergah Yay., İstanbul 1978.

Kuşeyri, Abdulkerim, Letaifü'l-İşarat, Mektebetü't-Tevfikıyye, Kahire, 1999.

Kutup, Seyyid, Fi Zilâli'l-Kur'an, Daru's-Şuruk, Kahire 2003.

Maturidi, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed, Te'vilatü Ehli's-Sünne (Tahkik: Fatıma Yusuf el-Haymi), Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2004.

Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, (Editör: Zafer Erginli), Kalem Yay. İstanbul 2006.

Mevdudi, Tefhimü'l-Kur'an (Trc. M.Han Kayani, Y. Karaca, N. Şişman vd.), İnsan Yay. İstanbul 2005.

Rağıb el-İsfehanî, Ebu'l-Kasım Huseyn b. Muhammed, el-Mufredât fi Ğarîbi'l-Kur'an, Beyrut 2010.

Razi, Fahreddin, Mefatihü'l-Gayb, Daru'l-Fikr, Beyrut 1981.

Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, Tefsiru't-Taberi, Camiu'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'an (Tahkik: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Kahire 2001.

TDK Türkçe Sözlük, Ankara, ty.

Tezcan, Münür, Kur'an'da İnsanın İç Denetimi, Basılmamış Doktora Tezi, ERÜ SBE, Kayseri 2019.

Zemaşeri, Ebü'l-Kâsım, Mahmûd b. Ömer, el-Keşşâf an Hakâikı Gavâmizî't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fi Vucûhi't-Te'vîl (Tahkik: Adil Ahmet Abdulmevcud, Ali Muhammed Muavviz), Mektebetü'l-Abikan, Riyad 1998.